

'בני מרון'

פרשנות ודרשנות במבחן ההקשר*

ישראל רוזנסון

מבוא

לרשימה הנכבדה של קולמוסים שנשחברו על פרשנות בני מרון¹ שבמשנת ראש השנה, בפיוט ו'נתנה תוקף' ובעוד מקומות, התרנו לנפשנו להוסיף משיכת קולמוס שברירי. ואין היתר זה נובע אלא מתוך כוחו המגנטי רב-העוצמה של הביטוי שקשה בעינינו לכלוא בסד לשוני. מושך בני מרון ומושך, ומאחר שהתפתיתי אשרטט מספר רעיונות ביחס לפרשנותו. ראשית אציין כי הגישה שאותה אתווה להלן תהיה כרוכה בשאלה עד כמה יש לו בכלל משמע מקורי אחד ויחיד, ובאיזו מידה ניתן לגייס לגילוי את היקריותו בפיוטי הקדמונים הארץ-ישראליים — ר' ינאי והקליר.

דומה בעיניי כי הביטוי בני מרון מצפין דילמה לשונית מהותית. נציגה בצורה דו-קוטבית סכמאטית: גישה לשונית-מילונאית פשוטה, החותרת להגיע לפירוש המקורי הסביר ביותר של הביטוי בני מרון (ואף של המילה מרון) ולעגנו במילונים, תשאף לצמצם בהצעת משמעים חלופיים שלו. זו תעדיף לראות ביסודם של נוסח המשנה, התוספתא והפיוטים הארץ-ישראליים ביטוי ספציפי אחד, שלו כתיב בסיסי אחד ומשמע אחד. לגישה זו, המציאות שבה המשמע המקורי הזה איננו ידוע אינה נובעת אלא מ'תאונת עבודה' בהעתקה או בפרשנות, והמחקר נועד להעמיד את המשמע המקורי על מכונו, ולהציגו במהדורות מדעיות ובמילונים מדעיים. מנגד תטען גישה אחרת כי אין זה מן הנמנע שבמרחב תרבותי-לשוני שהדרשנות טבועה בעומקו במצב של מלכתחילה, עשוי ביטוי שמובנית בו מין חמקמקות פרשנית, לומר דברים שונים לקוראים שונים. בין שתי האפשרויות הקוטביות הללו, ניתן לדבר על אפשרויות ביניים המניחות 'רמות עמידות'

* אני מבקש להודות לידידי, פרופ' אפרים חזן, על עצותיו ועל הדרכתו.

1 להלן נשתמש שימוש כללי בביטוי 'בני מרון' בצורתו זו הרווחת כיום בציבור. הצורות האחרות (בני-מרון, ככנומרון וכיו"ב) תובאנה במהלך הדיון בהן בהמשך הדברים.

כאלה או אחרות הגלומות בביטוי ועל 'עוצמות' שונות לפירושים שונים שלו בהקשריו השונים.

לשאיפה להגיע ל'נוסח הנכון' פנים רבות, והיא מפגינה שיקולי דעת שונים. הנה, בעיונים שונים על בני מרון עולות לא אחת תפיסות הרמוניסטיות המבקשות אחר פירוש אחד לכלל גילויי השונים של הביטוי. כך נוכל לגלות קביעה דוגמת זו של הברמן הטוען כי לשון הפיוט ('ונתנה תוקף') מנהירה את לשון המשנה,² בבחינת יבוא המפורש (לדעתו בני מרון) ויעיד על הסתום (לשון המשנה). או קביעה כזו של וידר, שצורת כתיב נפוצה בכתבי יד שונים ('בנו [בוא"ו] מרון') ובפיוטים משמרת בעצם שרידי נוסח התומך בפרשנות אחת מסוימת ('בנומרון').³ אופן אחר להענקת תוקף לפרשנות ספציפית עולה מגישתו של בן יהודה. לדידו, לצירוף המקורי, בני מרון, חרף היותו יחידאי בלשון המשנה, יש משמע לשוני אחד ברור הנגזר מהשפה הערבית.⁴ זהו אפוא, לדעתו, הביטוי המקורי הנושא משמעות אחת, ואין צורך לפרשו אחרת או לשנות את כתיבו.

עם שאיני כופר במשמע מקורי של בני מרון ואיני בא לפקפק כליל באפשרות קיומו, אנסה להראות כי בפוטנציאל הרשני הגלום בו, ובהיותו הן תלוי-הקשר והן תלוי ז'אנר, החתירה לחד-משמעיות איננה מטיבה עם הבנתו במובן הרחב של המושג הבנה.⁵ בנייתו שיוצג להלן איננה בא לחדש דבר בכל הקשור לחשיפת נוסח קדום של הביטוי שחמק מעיניהם הבוחנות של החוקרים; הנוסחים השונים של המקורות השונים ידועים היטב, ותועדו במאמרים שונים ובמילון ההיסטורי ללשון העברית. בעיקרה, מטרתו מצטמצמת להצגת סדרה של מבחני הקשר, שמתוכם עשויות לעלות פרשנויות עדיפות להקשרים מסוימים, בעוד שהקשרים אחרים סובלים מספר פרשנויות.

בדרך לליבון שאלת המשמעות, נציג בקצרה פרשנויות מקובלות של בני מרון – בנומרון,⁶ נעמוד על הבנתן על רקע הקשריהן, נציג את אפשרויות הבנת הביטוי על רקע

- 2 כמאמר שכותרתו מדברת כמדומה כעד עצמה: 'הפיוט כמקור למלים והוראות שנשתכח קובע הברמן: [...] ואחת ידועה [=בני מרון], אלא שהוראתה נשתכחה ונתפרשה שלא כהלכה, ויש בפיוט סיוע חשוב כדי להחזירה להוראתה המקורית' (הברמן, תשכ"ז-תשכ"ח, עמ' 29).
- 3 נפתלי וידר תלה הרבה בהתמדתו לאורך זמן של כתיב מסוים 'בנו [בוא"ו] מרון': "העקשנות בה החזיק מעמד הכתיב הקדום 'בנו' החושף את מוצאו הלא-עברי של הביטוי, בולטת בעובדה שהמילה הועתקה כך אפילו כאשר ביטאו אותה 'בכני' (וידר, תשנ"ח, עמ' 442).
- 4 [...] או על פי שמצא שמואל במגלת סתרים שהיתה לו אולי, [...] וראה שם כי חיילות של בית דוד היו רגילים ללכת חוצץ בסדר נאה זה אחרי זה בעברם לפני שרי הצבא, והם היו קרואים בני מרון בלכתם בצורה זו. והמקור למשמעות זו של מרון הוא בשורש מרג המשמש בלשון הערבית החיה במשמעות למוד והתרגלות בדבר מהרברים וגם תרגילי אנשי הצבא בסדרי הלכותיהם [...] (מילון בן-יהודה, ערך 'מרון', הערה 2). 'מרג' אולי נקשר ל'תמרון' בעברית.
- 5 בניסוח זה מהדהדת תפיסת ה'שפה' של לודוויג ויטגנשטיין (ויטגנשטיין, תשנ"ז, עמ' 81-83 ובמקומות אחרים בספר).
- 6 לעיקרי הדברים – מקורות, כתיב יד, מילונים מדעיים, הפניות שונות ומראי מקומות ראו במאמריהם של וידר (וידר, תשנ"ח, עמ' 440-447), והברמן (הברמן, תשכ"ז-תשכ"ח, עמ' 31-34).

שיבוצו בסוגה וזיקותיו לז'אנר ולבסוף נציין את זיקתו האפשרית לשם הגיאוגרפי מרון והאישיות הנגזרת ממנו בן מרון.

בני מרון – בנומרון

מקובלת מאוד במחקר ובפרשנות⁷ התפיסה הרואה את כ'בנומרון' (numerus ברומית)⁸ משמעותו גודל) כנוסח ראשוני במסכת ראש השנה במשנה (להלן), שמועדף על-פני כ'בני מרון' של נוסח הדפוסים; ויש לכך השלכות על הבנת בני מרון של התלמוד הבבלי, פיוטים דוגמת ונתנה תוקף, ועוד (להלן). לפי זה, מ'בנומרון' (נומרון וכי"ת השימוש) נוצר בני מרון בתהליך של הפרדה לשתי מילים נסמכות הכרוך בהפיכת הוא"ו ליו"ד, ולצורך תפקידו הספרותי במשנה נוספה לו כ"ף הדמיון.

אכן יש ראיות חזקות רבות לראיית 'נומרון' כמילה הבסיסית. זה עולה מכתבי יד רבים ואיכותיים, ראש וראשון שבהם כתב יד קויפמן למשנת ראש השנה (א, ב). אף בנוסח התוספתא שהדיר שאול ליברמן מופיעה הגרסה: "בראש השנה כל באי עולם עוברין לפנינו נומרון..."⁹ בפירושו שם הוסיף ליברמן: "צ"ל כ'בנומרון' כלומר כגודל..."¹⁰ כך נכתב גם בפירושים חדשים למשנה, ובמחקרים על מסכת ראש השנה. כדוגמה לניסוח שיש בו מן ההכרעה הפרשנית נביא את פירושו של חנוך אלבק: "כ'בני מרון – הגייה הנכונה היא: כ'בנומרון', כלומר כמו גודל חיילים שהוא במניין קצוב."¹⁰ בעבודת דוקטורט על מסכת ראש השנה במשנה המתייחסת גם למשנה זו מובא הנוסח: "עוברים לפנינו כ'בנומרון" לבדו, ובהערת שוליים מובאים מראי המקום להצדקת-העדפת נוסחה זו על-פני נוסח הדפוסים.¹¹ ב'מילון ההיסטורי של הלשון העברית', ערך בני

7 שאלה מעניינת העומדת בפני עצמה קשורה להתפתחות פרשנות הביטוי במילונאות העברית בדורות האחרונים. במסגרת זו לא נרחיב בכך, אך ראוי לתת את הדעת לדוגמאות הבאות ולהבדלים הקלים שביניהם ככל הקשור להעדפת אחת מן המשמעויות ולמעמדו העצמאי של 'מרון': מילון אבן-שושן ערך 'בני מרון': 1 (=בנומרון, מלטינית: numerus מספר) מניין, מפקד [...] 2 (לדעת אחרים על יסוד הארמית: אמר=כבש) בני צאן". מעניין שהוא מקדיש גם ערך עצמאי ל'מרון', אך מציין כי הוא מופיע רק בצירוף. כלומר, ניתן להבין שאכן שושן רואה משמעות למילה 'מרון' בפני עצמה. מילון אלקלעי ערך 'בני מרון': "בני צאן העוברים תחת שכטו של הרוצה (מן בנומרון – במספר ברומ)". מילון אלקלעי ערך 'מרון, בני': "צאן, חיילים [...]". מילון ספיר ערך 'מרון': "בביטוי בני מרון 1. צאן 2. בגדורים, בסך". מילון ההווה ערך 'מרון': "בביטוי בני מרון צאן (ספרותי)". מילון כעני ערך 'בני מרון': 1. בני מנין קצוב, גודל צבא וכדומה [...] 2. כינוי מליצי עממי לבני צאן לכבשים [...]". שם בערך 'מרון': 1. גורדים [...] 2. כבשים [...]". מילון גור ערך 'מרון': "צבא, תרגילי אנשי צבא [...]". וי"מ כבשים שצמרם טוב ביותר, מהשם הלועזי merinos, וי"מ כשם מקום פרטי [...]".

8 נומרון numerus.

9 תוספתא, ראש השנה א, יא. מהדורת ליברמן, עמ' 307.

10 אלבק, תשי"ב, עמ' 312. ואסמכתות מובאות בהערה בעמ' 486.

11 וולפיש, תשס"א, עמ' 53 והערה 44.

מרון מציג ביטוי המובא רק לגבי הבבלי (ראש השנה יח ע"א), ואילו לגבי המשנה מובא בנרמרון.¹² כללו של דבר, לתפיסה הרווחת כיום של 'כבנומרון' כביטוי מקורי המועדף בפרשנות, יש על מה לסמוך, אם כי התמונה הבסיסית איננה אחידה, ובכתבי היד לדרווחיהם יש גם גרסאות שונות.¹³ מתוך הערכה מסכמת זו נבחן באיזו מידה עומדת קביעה מעדיפה שכזו במבחני ההקשר.

בני מרון – הביטוי בהקשרו במשנה

כדי לעמוד על הקשרו של הביטוי בני מרון במשנה (ראש השנה א, ב), נציג אותה (על-פי נוסח הדפוסים) במבנה המבליט את ה'פרקים':

בארבעה פרקים	העולם נידון:
בפסח	על התבואה,
בעצרת	על פרות האילן,
בראש השנה	כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון, שנאמר (תהילים לג, טו) 'היצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם',
ובחג	נידונין על המים. ¹⁴

מדובר בארבעה מועדים המסודרים לפי סדר השנה החל מניסן במבנה ספרותי מהסוג של 'מבנה מקביל עם שבירת ריתמוס'. כל שבירת ריתמוס באה ללמד על מסר מסוים, ובמקרה דיון, ברורה חריגותו הסגנונית של ההיגד אודות ראש השנה. הוא אמנם קשור ספרותית: הוא נקשר לכותרת באמצעות מילת 'עולם' ('העולם נידון', 'כל באי העולם עוברין...'), אך שונה מאוד משלושת חבריו לרשימה, בין השאר באופן השימוש במילה המקשרת עצמה. ככותרת המתייחסת גם לשלוש רגלים, 'עולם' (בלשון חכמים) במשמעות ראשונית ישירה של כלל המציאות, טבע; ובראש השנה, עולם בתוך צירוף סמיכות מליצי מיוחד לדברי אגדה (אפשר משוקעת בו המשמעות המקראית של 'עולם'

12 מאגרים של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון עברית.
 13 ראו סיכומי של וידר (וידר, תשנ"ח). לעתים השאלה מהו הנוסח הספציפי קשורה לאורך רגלה של הוי"ו ולשיעור הרווח בכינו מרון'. אגב, בדברים רבה שפרסם ליברמן הוא הביא את הנוסח: כבני מרון (מדרש דברים רבה, מהדורת ש' ליברמן, ירושלים תשנ"ב, עמ' 127), ולא העביר לכבנומרון, ולא העיר על כך דבר. ככתב יד קאופמן (המשנה על פי כתב יד קאופמן, ירושלים תשכ"ח) "[...] ובעצרת [...] ובראש השנה [...]". כתב יד תימני (יהודה לוי נחום, חולון תשל"ח) "בארבעה פרקים בשנה [...] ובעצרת [...]". דפוס ראשון (משנה עם פירוש הרמב"ם דפוס ראשון 1492) "[...] ובעצרת ובראש השנה [...]".

= (זמן): 'באי עולם' – אנשים, רומז בעדינות לזמניות, 'באים' = נולדים, ועשוי להזכיר גם יוצאים.

לענייננו חשוב לציין, כי בניגוד לאפיונים הקצרים והממצים של שלוש רגלים, שבהישענם על הפתיח ('בארבעה פרקים...') מתמצה עניינם לניסוח מקוצר אופייני לסגנון של רשימות ('... [נידונין] על ה...'), בראש השנה עוברת המשנה למשפט שלם.¹⁵ המשפט מנוסח בסגנון פיגורטיבי. 'באי העולם' המליצי משווה לו ציוריות שאיננה כלולה בביטויים פשוטים יותר לאנשים, ופענוח הציור המוכל בו כרוך, כמתבקש, בפירוש הדימוי כבני מרון-כבנומרון, והכנתו תלויה כמובן בכוחו המדמה של הקורא. משפט זה מבוסס על שימוש בפונקציה אחרת של הלשון. אם באשר לשלוש רגלים, המשפטים הנוגעים בהם נועדו לדרווח על המצבים הדתיים, הרי שהמשפט על ראש השנה נועד, ככל הנראה, לרגש.¹⁶ אופיו הקישוטי-פיוטי מעצב למשפט הנידון מעמד ספרותי-לשוני מסוים. במסגרת שכזו, המאפשרת מהותית עמימות פרשנית כזו או אחרת,¹⁷ יש להבין, הן אותו כמכלול, והן את הביטוי 'כבני מרון' שהוא רכיב מרכזי בציור הגלום בו.

הציור איננו עומד לבדו, וההישענות על פסוק ('שנאמר...') כדי לבסס את הנאמר מיוחדת במשנתנו לראש השנה לבדו. אולם הפסוק שנבחר אינו מתייחס במישרין לבני מרון או לבנומרון.¹⁸ כל שנוכל לומר הוא שמבחינת עניינו הפסוק מתייחס ליצירת כל (יחד) לבבות האדם, ובעקבותיה ליכולת ה' להבינו.¹⁹ לכאורה, אין בו רמז לנומרון-גדוד רומי, הלא הוא, לפי פרשנויות לא-מעטות, המונח המקורי במשנה ובמקומות אחרים, ודומה כי אף אין מוקרן ממנו איזה יסוד אליס-צבאי העשוי להזכירו. אולם לא-כן הוא המצב המקופל בפסוק העוקב בפרק, המכריז: "אין המלך נושע ברב חיל גבור לא ינצל ברב כח" (תהילים לג, טז). דומה אפוא כי הציור של נומרון העומד בפני מלכו עשוי להישען דווקא על פסוק שכן לזה המובא במשנה. אם כן זיקה לפסוק קיימת. אם כי היחס בין ההיגד שבמשנה וזה החבוי בפסוק איננו דמיון פשוט, והם עשויים לעמוד ביחס של ניגודיות ספרותית משלימה. רוצה לומר, יש מן הניגוד המהותי בין הנומרון, ש(מצוי אולי) במשנה, הנשלט באופן מוחלט, לבין חילו של מלך בשר ודם, שאינו יכול להושיעו.

הנה כי כן הפרשנות הגורסת נומרון משתלבת ולו בעקיפין באסמכתא המדרשית להיגד

15 על הופעת נושא ונשוא במשפטי המשנה הנידונה וחברותיה ראו אצל וולפיש, תשס"א.
 16 יש שיטות מספר כדי להגדיר ולמנות 'פונקציות של הלשון'; לענייננו די כמדומה בחלוקה הבסיסית של מאיה פרוכטמן בין טקסט ייצוגי לטקסט ריגושי (פרוכטמן, תש"ן, עמ' 17-29).
 17 פרוכטמן, תש"ן, שם.
 18 ואולי אף יש מתח בין הבנה מסוימת של בני מרון לבין פעולת הסקירה האחת. בפירושו למשנה מביא הרב פינחס קהתי דברים בשם המהרש"א: "[...] שלפי פירוש זה יוצא שאין הפסוק מתייחס כלל למה שנישנה לפני כן שכל באי עולם עוברים לפניו כבני מרון [...]"] (קהתי, תשנ"ח, מסכת ראש השנה, עמ' יא).
 19 תהילים, דעת מקרא, א, עמ' קפד.

המכיל אותו. ההישענות המדרשית על פסוק שָׁכַן איננה יוצאת דופן, משום שהמבט המדרשי חורג לא אחת מהפסוק המצטייר כמקור כתוב ישיר למדרש, ונוגע ביחידה מקראית גדולה יותר.²⁰ במקרה הנידון יש ערך לשני הפסוקים – הפסוק הכתוב במשנה ("היצר יחד לכם...") חשוב בהדגישו את רעיון המבט אל הכלל ('כל באי העולם עוברין'), בעוד הפסוק (שאינו כתוב במשנה, "אין המלך נושע...") שאחריו נקשר בתוכנו לנומרון. עיון בתוכנה של משנה בלי קשר לשאלת הכתיב המקורי המדויק של בני מרון מרמז על טיבו של הביטוי בזיקתו לפסוק הנדרש. בצד הבט של עמימות שעשוי להימצא בו, מתיישבת זיקתו הרחבה לפסוק לפרשנותו כבנומרון. יחד עם זאת הטקסט המשנאי איננו רק מעשה חושב מדרשי, גם המקצב של המשנה המושגת על צירופים דומים באורכם ובצורתם יוצר הרמוניה עם הטקסט.

זיקה למעשר בהמה

האם בני מרון שבמשנה עשוי להיקשר לבני צאן ובקר? תשובתנו מבוססת על רמזים לשוניים ועל 'הגורם המזמן'.

סגנונית, במעין רקע לשילוב הביטוי בהקשרו במשנה, עשויים לעמוד פסוקים מקראיים המתאימים למצב שאולי גלום בו. הציור המעמיד קשר בין 'עוברין' לפניו לבני מרון למעבר של צאן דווקא,²¹ גם אם איננו הכרחי, עשוי לשאוב רמזים והשראה מן הריאליה של תנועה שגרתית של עדרי צאן בטור אחד במשעולי המרעה, ששיאה בהליך של הפרשת מעשר בהמה. אכן המשנה, לפי הנאמר לעיל, סתומה למדי. רש"י בפירושו לתלמוד הוא שדייק: "ככבשים שמונין אותן לעשרן ויוצאין זה אחר זה בפתח קטן, שאין יכולין לצאת כאחד" (ראש השנה יח ע"ב). בכך העמיד מצב קיצוני של תנועה הכרחית של מעבר בזה אחר זה. אך הבסיס יכול להיות מעבר צאן לפני הרועה,²² וכפי שעשוי להשתמע מהדוגמאות שלהלן.

'מעשר בהמה' מתאר בתורה ומובלע בפסוקי יחזקאל וירמיהו. הפסוקים בתורה הם: "וכל מעשר בקר וצאן כל אשר יעבר תחת השבט העשירי יהיה קדש לה'. לא יבקר בין טוב לרע ולא ימירנו..." (ויקרא כז, לב-לג). מדובר כאן בפרטים, שעוברים לפני מי שמכריע את גורלם. והיותם פרטים מובלט בספירתם.²³ אמנם לא נכתב כאן 'יעבור לפני', אלא 'יעבר תחת השבט', אך ברור שבפועל בני הצאן או הבקר עוברים לפני הרועה,

20 פרנקל, 1991 עמ' 139-159.

21 לדעתנו, זהו פיתוחו הנאה בינתנה תוקף. ראו להלן.

22 פועלי רעייה אחרים במקרא אינם מדברים על 'מעבר', אך עדרים 'עוברים לפני' יעקב ועשו במפגש ביניהם כפרשת 'ישלח' (בראשית לב, יז ועוד) במצב שיש בו נתינה של צאן כמנחה.

23 בתורה הספירה משתמעת מציוו הפעולה 'עבור' ומהדגשת 'העשירי'. במשנה מצוינים ממש מספרים: "...ומנה בשבט: אחד שנים..." (משנה, בכורות ט, ז).

שמבחינה הלכתית הוא הבעלים. ההשוואה הנבואית בין ה' לרועה ידועה. בהקשר זה, בני הצאן עשויים לתאר את ההוויה האנושית.²⁴ אמת, שלא כבענייני משנתנו המעלה אפיון משפטי ('...העולם נידון') המבוסס על בחירה חופשית, הציור המובלע כאן מדגיש ממד שרירותי מסוים – '... העשירי יהיה קדש לה'. לא יבקר בין טוב לרע ולא ימירנו...';²⁵ זה נובע מאופייה של המצווה, ואין ציור זה משרטט במישרין ובמלאו משפט במובנו הכרוך בכירור משפטי ובחריצת דין. אולם כנביאים השימוש במוטיב 'הצאן העובר' נושא אופי שונה, הקשור יותר לענייננו. הנה המובאות מיחזקאל עשויות לחזק את המשמעות המשפטית העשויה להתלות בציור הזה. "והעברתי אתכם תחת השבט והבאתי אתכם במסרת הברית" (יחזקאל כ, לו), מובא בהקשר ברור של שפיטה. הפסוק הנוסף מיחזקאל אינו מתייחס במישרין למעשר, אך גם הוא (ברוח הנבואה בפרק ל"ד) מתאר השגחה קפדנית – תוכן המשתלב בעניין הנידון במשנה: "...הנני אני ודרשתי את צאני ובקרתים. כבקרת רעה עדרו..." (יחזקאל לר, יא-יב).

הניסוח במשנה: 'עוברין לפניו לבני מרון', עשוי להתבסס על ציור שקווי המתאר שלו יכולים להיות משורטטים מ'כל אשר יעבר תחת השבט' ומ'והעברתי אתכם תחת השבט'; ובאופן כללי, הציור הגלום בניסוח המשנה עשוי לקשור 'מעשר בקר' למשפט. יסודו כסיטואציה הבסיסית שכתוצאה מן המעבר בהמה מומתת, וחיוזוקו בפסוקי יחזקאל. זהו קישור המתיישב היטב עם אופיו של היום הנידון כיום דין, שהמיתה היא תוצאה אפשרית שלו.

אם אכן הציור של מעשר בקר קשור לבני מרון, עשוי קשר זה להניב משחק לשון מעניין הנגזר מימירנו שבפסוקים דלעיל. הכוונה למשחק המצלול 'ימירנו-מרון'. כשפה מדוברת, שלשמיעה נודע בה תפקיד כה חשוב, עשויים משחקי מצלול מעין אלו לשאת משמעות מקשרת. קרי, (בני) מרון נקשר ל(מה שנאמר עליו לא) ימירנו. נעבור מן המקום אל הזמן. במבט רחב אל מקורותיה של הלשון חשוב לציין, כי לא הטקסט המקראי, מעשר בהמה בתורה, והשתקפויותיו כנביאים. עומד לבדו כמקור אפשרי. אפשרות להבנת בני מרון במשנה כקשור למעשר בהמה עשויה לשאוב גם מ'הגורם המזמן', ממועד בשנה העומד ברקע. רוצה לומר, ממקור המבליט מסורת קדומה הקושרת בין 'ראש השנה' הידוע ו'ראש השנה למעשר בהמה' באמצעות המועד המשותף: "באחד באלול ראש השנה למעשר בהמה רבי אלעזר ורבי שמעון אומרם: באחד בתשרי" (משנה, ראש השנה א, א). יש למסורת זו גם זכר במשנה אחרת.²⁶ הווי אומר, בראש השנה המתקשר לפי אחת הדעות למעשר בהמה ומזכיר את הטקס שעמד במרכזו, עשויים

24 "...ושמרו כרעה עדרו" (ירמיהו לא, ט); "והושעתי לצאני ולא תהינה עוד לבז..." (יחזקאל לד, כב).

25 יבקר עניינו יבחין. יש כאן משחק לשון חשוב – 'בקר' ו'יבקר' הקושר בין המהות 'שעוברת' לבין מה שנעשה בה שהוראתו בדיקתה ובחינתה.

26 "רבי אלעזר ורבי שמעון אומרם: באחד בניסן באחד בסיון בעשרים ותשעה באלול. ולמה אמרו

להתפתח טקסטים וביטויים השואבים השראה מן הקישור בין שני המועדים ומטעימים בני צאן-בני מרון.

פרשנות הביטוי בתלמודים

מה תורם הדיון התלמודי לבירור שאלת מעמדו הלשוני-ספרותי של הביטוי שבמשנה? נקודת המוצא ברורה לחלוטין: כדברי התלמודים למשנתנו ננקטות עמדות מפורשות המפרשות את בני מרון; מה שפחות ברור הוא טיבה של פרשנות זו. העמדת פרשנות 'לשונית' בתלמוד למונח שנזכר במשנה איננה פרקטיקה שגרתית, אך בהחלט קיימת.²⁷ אפשר לראותה כניסיון לפתור בעיית הבנה בסיסית. אך אפשר, כמדומה, לראותה גם כדרשנות – פרקטיקה של 'מדרש לשוני יוצר',²⁸ המופעלת על ביטוי שיש בו איזה צד של זרות או חריגות, וגלום בו פוטנציאל למשחק מצלול או למבע פיוטי אחר, והם העומדים כמניע בסיסי לדרשו; כך דרשו ביטויים שיש להם קישור צליל עם ביטויים ביוונית או בשפות אחרות ממש כפי שדרשו באופן הזה ביטויים מקראיים רגילים.²⁹ היחס בין בני מרון³⁰ ובנומרון עשוי לפי זה להתבסס על שימוש דרשני בלשון שאינו נעצר בגבולות השפה העברית ואינו מהסס להיעזר בשפה זרה.

בראותן את המונח בני מרון המופיע בנוסח הדפוסים במשנה כמצפין ציור, ממשיכות פרשנויות שהוצעו בתלמודים קווים בסיסיים שלו העשויים לעלות, לדעתנו, מתוך המשנה, ועולות גם הצעות חדשות. הנה, בענותו לשאלה: "מאי כבני מרון?" מציג הכבלי (ראש השנה יח ע"א) שלוש פרשנויות. לפי הסדר:

1. 'כבני אמרנא' – פרשנות מיוחסת לפירוש-תרגום ("הכא תרגימו כבני אמרנא").
  2. 'כמעלות בית מרון' – מיוחסת לחכם ארץ-ישראלי ("ריש לקיש אמר כמעלות בית מרון").
  3. 'כחיילות בית דוד' – פרשנות מיוחסת לחכמים כבליים ("אמר רב יהודה אמר שמואל: כחיילות של בית דוד").
- שתיים מהן מתאימות היטב לקווים שהוזכרו לעיל. הפרשנות הראשונה מתייחסת לציור

בעשרים ותשעה באלול, ולא אמרו באחד בתשרי? מפני שהוא יום טוב, ואי אפשר לעשר ביום טוב לפיכך הקדימוהו בעשרים ותשעה באלול" (משנה, בכורות ט, ה).

27 אם ניתן דוגמה ממסכת ראש השנה העומדת כאן על הפרק הרי 'השאת המשואות' הנוכרות בפרק השני וזכה ל'ביאור' לשוני: "מאי משמע דמשיאין לישנא דיקוד הוא? ..." (בבלי, ראש השנה כב ע"ב).

28 המונח בעקבות יצחק היינמן (היינמן, 1970, עמ' 96–129).

29 על הבנה מדרשית של ביטויים ולעזיזים, ראו: פרנקל, 1991, עמ' 115–118; חזן-רוקס, תשס"ה, עמ' 159–171.

30 גם אם ביסודו מרון איננו צאן, ככוח זיקתו למרום, ניתן להבנה כמילה עברית. ראו להלן.

'מעבר הצאן' הקשור ב'מעשר בהמה' דלעיל, ולפי זה הביטוי הכולל בני מרון מובנו בני צאן, ומילת מרון עשויה לפיכך להיות מובנת במישרין כצאן.³¹ בפרשנות השנייה (השלישית בסדר התשובות בתלמוד) – 'כחיילות של בית דוד' מתייחס הביטוי במישרין לנומרון (מונח שבלשונו לא נזכר בפרשנויות בכבלי), אלא שהועתק למציאות אחרת במעין תרגום מורחב ('גיור') של הנומרון הרומי. כביכול, הצהרה חבויה כאן כי לא יאה לתאר את משפטו של ה' ביום הדין היהודי בתיאור כה זר לעולם היהודי, שספג לא-מעט סבל מהחילות הרומיים; ואם אכן הוא נושא אופי צבאי כלשהו, מן הראוי לתארו במונחים של מלכות ישראל, ולא באלו השאובים מעולמה של רומי, צרתה הגדולה.

לפי הפרשנות השלישית (שנייה בתלמוד) 'כמעלות בית מרון', ציור של תנועה כלשהי בדרך העולה למירון שבגליל היא העומדת ביסוד הביטוי במשנה. לפי זה קשה לפרשו באופן ישיר משום שהוא מדבר על 'מעלות', ואין לנו אלא לפרשו כביטוי חסר, ושיעורו 'כנאנשים העולים (ב)מעלות בית מרון', או 'כנמה שקורה (ב)מעלות בית מרון'.

לא כאן המקום לעסוק בשאלת סדר הבאתן של ה'פרשנויות' הללו בכבלי, ואפשר להציע הסבר כזה או אחר.³² מכל מקום לענייננו נוצר כאן מבנה משולש שבו שתי הפרשנויות הנעוצות, לדעתנו, בציורים הגלומים כבר במשנה, נמצאות במעמד של פותח וסוגר: פתיחה בציור הצאן וסיום בציור הצבאי, ציורים שיש בהם צד של ניגודיות ואף הופכיות – חזק (צבא) לעומת חלש (צאן); מבחינה ספרותית, ונשוב לדון בכך בדיון המסכם, מבנים כאלו שכיחים בספרות חז"ל,³³ ויש בכך כדי להבליט קמעה את מעמדם של שני ה'פירושים' ואת הניגודיות הטבועה בהם.

אשר לאסמכתא הפרשנית (או העילה הדרשנית), שני 'פירושים' לבני מרון מבוססים, בין השאר, על מצלול של עיצורי מ"ם ורי"ש – 'אמרנא' ו'מירון' (גם נון). ואילו הפירוש השלישי ענייני, מעין תרגום. בהתייחס למצלול, אפשר כי המפרש-הדורש 'מעלות בית מרון' שאב השראה ממצב דומה שתואר בספרות התלמודית לגבי 'בית חורון', דהיינו

31 כך אכן תרגמו. לא כאן המקום לציין כיצד מתורגמים בתרגומי המקרא בני צאן למגוון סוגיהם ומיניהם והבדלי משמעויותיהם הקלים, ברור כי התרגום של בן צאן ל'אמר' קיים.

32 לכאורה אפשר להסביר כי המבנה המשולש מעדיף לפתוח במונח מתורגם, כביכול, והו פירוש ישיר יותר (ואכן כך תרגמו, כמצוין בהערה לעיל), מעין פשט. הקישור בין השניים הראשונים ברור למדי – שניהם מייצגים 'פירוש' המבוסס על משחק לשון. בדיון בגוף המאמר הדגשנו בחינה אחרת של הסדר הרואה את הניגודים בין ראשון לאחרון במבנה הזה.

33 נדגים בקצרה הפגנה ידועה של המבנה הזה כמאמרים המדריכים במסכת אבות. למשל: "יהא ביתך פתוח לרוחה, ויהיו עניים בני ביתך, ואל תרבה שיחה עם האשה" (אבות א, ה); "עשה לך רב, וקנה לך חבר, והוי דן את כל האדם לכף זכות" (א, ו); "עשה תורתך קבע, אמר מעט ועשה הרבה, והוה מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות" (א, טו). פרשנים שונים עסקו בזיקות התוכניות והרעיוניות במבנה משולש, ולא נרחיב בכך כאן. גם בלי להתעמק ברור שיש צד של שוני בין הצלע הראשונה במבנה לבין האחרונה.

המעלה המפורסם בדרך המקראית לירושלים.³⁴ אך הניסיון להעמיד את 'בית חורון' כפרשנות האמיתית של הביטוי ואף כגרסה הנכונה במשנה³⁵ אינו מתיישב, כמדומה, עם הגישה המדרשית המחפשת משחקי מצלול דוגמת 'מרון-אמרא-מירון'.³⁶ לענייננו יש חשיבות לנאמר בהמשך הדיון בבבלי המביא דברים מהותיים על הדין בקטע שיש בו משחק לשון חשוב: "אמר רבה בר בר חנא אמר רבי יוחנן: וכולן נסקרין בסקירה אחת" המזכיר את סקרא של העישור במעשר בהמה³⁷ ומחזק את המוטיב הזה. הירושלמי מציע שני פירושים לבני מרון: "ר' אחא אמר כהדין דירין ורבנן אמרי כהדא במגנימין" (ירושלמי, ראש השנה פ"א ה"ב נו ע"ב). לדירין הוצע פירוש של דירדין, קרי, רכס הרים קטן וצר;³⁸ ואמנם, במובן מסוים זה מזכיר את מירון הגיאוגרפית, אם כי בשמירת הצליל של 'דיר' עשוי הפירוש דירדין להזכיר גם את עולם הצאן ואת מעבר בני הצאן אליו. המילה השנייה מציבה בעיה לא-פשוטה, הן בזיהוי צורתה הראשונית (אולי מובלע כאן 'בנומין'?) והן באשר למשמעותה. ליברמן³⁹ הציע שמדובר בשם מקום וכזה איננו ידוע. בהקשר זה, ראוי להציג את ההתלבטות ב'ערוך השלם': "...כלומר' כולם יחד בצביעה אחת... והרבה פירושים ראיתי ולא נהירא לי";⁴⁰ "...המפרשים נדחקו כפי המילה הזרה ולא עלה בידיהם ול"נ שהיא בל"י שרשומה בע' במגנימין ... פי' שחיקת צבע ועירוב צבע לצבוע בו...".⁴¹

שלא בבבלי, המציע שלוש פרשנויות שונות ערוכות במבנה מגובש שיש בו יחס של ניגודיות בין פותח למסיים, עומדים בירושלמי שני פירושים. שניהם קשים וספק אם ניתן לפענח אל-נכון את הגרסה. לפי הבנה מסוימת שלהם, אף שלכאורה, בכל הקשור להוראותיהם גם הם שונים (דיר, צבע), הם עשויים לשאוב מאותו ציור בסיסי ולהשתייך לאותו שדה משמעויות. האחד קשור במישרין לציור הצאן, כשכאן ההתייחסות ספציפית יותר לאופן העישור של מעשר בהמה. דוק, נשמר כאן עדיין זכר למשחק הלשון המקשר מרון לצאן — מרון — דיריין. והשני, אולי צביעה. פירוש זה מתאים, כמו שנרמז בערוך, ל'סיקרא' בבבלי (לעיל), ונקשר לצאן בעקיפין. יחד עם זאת, עדיין על-פי גרסה מסוימת, יכול להזכיר את הנומרון.

לסיים, ניגע בקצרה בשאלת ההפרדה בין שתי המילים המרכיבות את בני מרון, הכרוכה בשאלה: האם יש משמעות עצמאית למרון? לשון אחר, מה ניתן ללמוד מן

34 ראו וידר, תשנ"ח, עמ' 442.

35 לעיל הערה 4.

36 ראו עוד להלן בדיון על 'מירון'.

37 נזכר במשנה במפורש כחלק, הגם שלא בהכרח חיוני מבחינה הלכתית, מן ההליך של הפרשת המעשר: "...והיוצא עשירי סוקרו בסקרא ואומר הרי זה מעשר" (בכורות ט, ד).

38 ליברמן, (תשט"ו-תשמ"ח), עמ' 1022.

39 שם.

40 ערך: 'מגנימין', ה, עמ' עז.

41 ערך: 'בן אימראן', ב, עמ' קיא.

ה'פרשנויות' בתלמודים על תולדות הביטוי. לאור פירושים בתלמודים שנסקרו לעיל, ניתן כמובן לטעון, כדרך שסבר בן יהודה, שכבר בתקופת האמוראים התייחסו לביטוי כצירוף בעל שני אברים,⁴² וייחסו למרון משמעות עצמאית.⁴³ אולם הגישה המתווית במאמרנו, 'מרככת' ניסיונות למסקנות היסטוריות-לשוניות חדות. קשה להגיע להערכה חד-משמעית על מעמד הביטוי בנקודת זמן מסוימת, משום שעיצובו עשוי להתפרש כדרשה. קרי, דרשה יכולה לפרק ביטוי, ומבחינה זו גם קריאתו במקצב המתאים (לעיל) עשויה לסייע בכך. ואין כאן שאלה של תפיסתו הלשונית המקורית.

לסיכום, החשוב לענייננו הוא כי הפרשנויות התלמודיות הללו — למרות שונותן זו מזו ולמרות האפשרות להבנתן כמעין 'מדרש צליל' — ממשיכות ביסודן את ההבנות שהצענו לעיל לאור ההקשרים במשנה. ומבחינה זו יש נטייה חזקה לפרשנות של בני מרון כצאן ובקר בהקשר של מעשר בהמה. אכן אפשר שהמילים בני מרון או הביטוי שעומד במקומן זכו לטיפול מדרשי. למדרש יש עילה לשונית כלשהי, אך הוא עשוי לשקף הבנת עומק מסוימת, ודומה כי ביסודן הבנות העומק של 'צאן' ו'גייסות' נשמרו.

בני מרון' — 'פרשנות' פיוטית

המכתם 'עוברים לפניו כבני מרון' חדר לעולם המדרש⁴⁴ והפייטנות. מבט אל פרשנויות המשנה ואל המילונים בדורות האחרונים מורה כי קביעת משמעו של בני מרון של המשנה נשענת בין השאר על היקרויותיו בפיוט.⁴⁵ אליבא דנפתלי וידר, בינתנה תוקף שמקובל

42 אצל בן-יהודה: "והנה סגנון כל המאמר הזה מעיד שהוא קדמון ובאמת אנו רואים כי כימי שמואל וריש לקיש כבר היה ספק בפרוש החלק האחרון של המאמר [...] (מילון בן-יהודה, ערך 'מרון', הערה 2).

43 התלבוטות מסוימת בשאלה זו מקופלת כמדומה בהתייחסות לבני מרון במילונאות העברית המודרנית. לעיל הערה 8.

44 דומה שכזה הוא מופיע באבות דרבי נתן, גם שם בצורה מופרדת: "רבי מאיר אומר שלשה נכנסו לדין מתחלת ימי בראשית ויצאו ארבעה חייבין [...] היה האדם הראשון מוטל גולם מסוף העולם ועד סופו והיה המקום מעביר עליו דור דור ושופטיו דור דור ומכחישיו ומכשפיו מזידי וזולניו. והיה מוטל גולם ומעביר לפניו כבני מרון. הראהו צדיק וטוב לו צדיק ורע לו רשע וטוב לו רשע ורע לו [...] (אבות דרבי נתן, נוסח ב, פרק מב, עמ' 116). מתוך בחינת ההקשר שאנו נוקטים במאמר זה קשה לרדת אל נכון לסוף דעתו בדימוי 'ומעבירן לפניו כבני מרון'. תחושתנו היא כי אין זו מטפורה קפואה, אולם מה המיוחד בדימוי הזה ההולם את השימוש בו דווקא כאן? קשה לדעת. מכל מקום, יש כאן צד של בריאה (האדם הראשון מוצג עדיין כגולם), ומשפט (דור דור ושופטיו), שעשוי להזכיר במשהו את ראש השנה.

45 לעיל הערות 4,3. אצל פינחס (אליצור, תשס"ד, עמ' 371) מופיע הנוסח: "ביום זה עוברים כבנומרון", אך מבחינת הדיון המוצע כאן, ההקשר אינו ברור דיו. הוא הדין ל'יודיו' של משה חזן: "שמה עוברים כבנומרון בגורתו / לפקוד פועל במלאכו / איש איש על עבודתו" (וינברגר, תשנ"א, עמ' 99).

לייחסו לראשית הפיוט הארץ-ישראלי (אפשר שיש ליחסו ליניי, ⁴⁶ ראו גם להלן), היו גרסאות שניתן להבין כי נכתב בהן כבנומרון. אפשר שזו השפעה של נוסחאות של המשנה שנכתב בהן כך, או של מסורות אחרות שהיו לפניו. ⁴⁷ אך אם יש חשיבות למבחן ההקשר המוצע במאמרנו, לא זו הפרשנות המועדפת לביטוי בהקשרו הפיוטי, ולדעתנו, מדובר כאן בשתי פרשנויות אפשריות אחרות. האחת, רואה את בני מרון כמשוּבֵּץ בהקשר של בני צאן.

[...] וסופר ומונה [...] וכל באי עולם יעברון לפניך כבני מרון, כבקרת רועה עדרו, מעביר צאנו תחת שבטו, כן תעביר ותספר ותמנה נפש כל חי [...] ⁴⁸.

ובהנחת 'זרימה תוכנית' או רצף תוכני בין הדימויים – 'יעברון... כבני מרון, כבקרת רועה עדרו...', דומה כי כל זה מושפע מפסוקי מעשר בהמה אף יותר מן המשנה גופה (לעיל). פרשנות שנייה, שאותה הציע הברמן, ולדעתנו, דומה כי אין היא תקפה במיוחד לגבי בני מרון שבמשנת ראש השנה, רואה את בני מרון שבפיוט במשמעות של בני מרום כלומר, מלאכים. ⁴⁹ הסברו של הברמן מושגת על הסבירות של חילופי המ"ם בנ"ף. הוא עמד גם על ההקשר החשוב לעניינה של עבודתנו זו, שכן בהמשך נזכר:

[...] ומלאכים יחפזון [...] לפקוד על צבא מרום בדין [...] וכל באי עולם יעברון לפניך כבני מרון [...].

ונוצר רצף תוכני בדומה לזה של ענייני הצאן. הוא אף העלה את הרעיון של קישור ראש השנה – יום הדין לבני האדם העומד בכסיס הפיוט, לתמונה הפותחת את פרק ב' בספר איוב ('ויהי היום ויבאו בני האלהים להתיצב על ה...') (איוב ב, א). לדעתנו, יש מקום לחזק הסבר בסיסי זה בשתי נקודות. ראשית 'מרום' עשוי להיות כינוי, שכן יש בו צד מטונימי – לאל. אנו מכירים את הכינוי 'שמים' שיטודו בספרות שלפני חז"ל, ⁵⁰ והפך ככל הנראה בלשון המשנה ל'אבינו שבשמים'; ⁵¹ ותופעה דומה עשויה להתחולל גם לגבי מרום הנקשר במקרא לשמים. ⁵² לפי זה בני מרום הופך בפיוט לבני מרון ועשוי להיות מקבילה פיוטית ל'בני האלהים' של תחילת ספר איוב; ליתר דיוק, בני מרון

46 יהלום ולפך; וראו גם דבריו של יהלום, תשס"ג.

47 כדברי וידר, תשמ"ח, עמ' 442.

48 דינאל גודשמידט (גולדשמידט, תשל"ל, עמ' 170), הסתפק כאן בהפניה למשנה (ראש השנה א, ב).

49 הברמן, תשכ"ז-תשכ"ח, עמ' 33-34.

50 נפוץ למשל בספר מקבים א: "...כי לא ברוב חיל הוא ניצחון כמלחמה, כי אם מן השמים הכוח" (ג, 19). על הכינוי ראו בר כוכבא, תשמ"א, עמ' 169; בר כוכבא, 1989, עמ' 215.

51 מנגנון לכך מציע אלון גושן-גוטשטיין, תשנ"ג.

52 יש הקבלות בין מרום לשמים: "בשמים עדי ושהדי במרומים" (איוב טז, יט). ויש ביטויים דומים המתייחסים למרום וגם לשמים. למשל: "צבא המרום" (ישעיהו כד, כא), מול "צבא השמים" (מלכים ב יז, טז ועוד); "ארבות ממרום" (ישעיהו כד, יח) מול "ארבות השמים" (מלאכי ג, י ועוד).

מהווה מעין הכלאה בין שני ביטויים מקראיים: בין 'בני אלהים' של איוב לבין 'צבא מרום' של ישעיהו. נציג נקודה נוספת שהובאה במחקר. תרגום איוב מזכיר את ראש השנה כיום כינוס בני האלהים, וזה מתיישב עם תפיסת יום הדין למלאכים, יום שבו הם נידונים. ⁵³ והבלטת עניין זה הריהי כמדומה מטרה חשובה של הפיוט הנישא בראש השנה. הנה כי כן הדין המשוקע באופן עמוק ב'ונתנה תוקף' משתלב היטב בביטויי השונים של הפיוט, וגם 'יעברון לפניך כבני מרון' בכלל. וכמבט כולל, הפייטן השכיל לשלב כאן מצע לשתי פרשנויות, קישור לבני צאן וקישור למלאכים, הנשענות על ההקשר במובנו הרחב, ומקיימות יחס ניגודי אפשרי של שמים (מלאכים) וארץ (צאן).

בני מרון (לפי נוסח הדפוס; בכתבי יד – 'בנומרון') מופיע בפיוט קדום אחר, פיוטו של הקליר 'אומץ אדירי'; ⁵⁴ "יד שלח אחוז בארון / ונעשה בו משפט וחרון // מה יעשו עוברי כבני מרון". ⁵⁵ פנינו כאן לבחינת ההקשר, והנה, מדובר בחטאו של עוזא (שמואל ב ו, 1) שנתפס כצדיק, ובכל זאת נענש. על רקע זה ניתן, אליבא דפייטננו, לשאול אם כך 'מה יעשו העוברים כבני מרון', אפיון המצטייר בהקשר זה כביטוי של חולשה; ואכן מנקודת הראות של ההקשר, מוטב שלא לפרשו כאן כגרוד או כאיזשהו גילוי אחר של עוצמה. התחושה העולה היא כי הפייטן ביקש להביע כאן חולשה של בני צאן שאף יותר מעוזא המקראי מועדים למוות (שחיטה). פרשנות זו החותרת להעמיד את המשמע על צאן, מגובה כמדומה כרמזים נוספים לצאן וזיקה למעשר בהמה (לשונות 'בקר' ו'נפץ' ⁵⁶) בפיוט.

לעומת זאת אם נחזור ליניי, שמסתבר כי הוא מחברו של 'ונתנה תוקף', הרי שבפיוטים של הפייטן הדגול שחי ככל הנראה כשלהי התקופה הביזנטית, עולה שהוא השתמש גם בנומרון המוכר, ומתברר שנטווה כאן קשר ברור למגמה מובהקת של פיוטיו.

בעברנו תחת שבט כצאן על ידי מונה // פקיד עלינו תמנה. ⁵⁷

דיין יושב על כסא מלך // יעביר במשפט מעני ועד מלך

כי כל באי העולם להילך // יעביר כנומרון לפני מלך

וירצה כעם בו תרועת מלך. ⁵⁸

כצד השימוש בציור הצאן הכרוך במעשר שני ('בעברנו תחת שבט כצאן על ידי מונה'),

53 מאק, תשס"ד.

54 היקרת זו נתפסה על-ידי בן יהודה כעדות לכך כי זהו הביטוי המקורי. ראו מילון בן-יהודה, ערך 'מרון', הערה 2.

55 גולדשמידט, תשל"ל, עמ' 165.

56 ניתן דעתנו לביטויים בפיוט: "...בהתבקרם בדין חיבו לנפץ... עוברים בעמק הכנא להבדק... רעים שנים עשר כהבדיק..." (גולדשמידט, תשל"ל, עמ' 162). "לעת יבקר פועלי שקר / [...] (שם, עמ' 166). 'נפץ' קשור כצאן. 'בקר' במעשר בהמה.

57 שבעתא לליל ראש השנה, מובאת אצל רבינוביץ, תשמ"ז, עמ' 198.

58 גולדשמידט, תשל"ל, עמ' 201.

מכיר הפייטן היטב גם את העוצמה הטמונה בנומרון. למרות הרימוז בפיוט ל'ונתנה תוקף' אין הוא נזקק בו במישירין לבני מרון. מתארת זאת הצלע הראשונה בשורה המזכירה נומרון — 'כל באי העולם להילך', ויש לקרוא ככל הנראה 'לחילך' מלשון 'חילי'.⁵⁹ כללית, מוצג כאן עניין לאומי, מלכים עוברים לפניו — המלך, והעם שנבחר, ישראל, יש בו תרועת מלך. דומה כי כל זה מהווה 'מעטפת' נאה לשימוש בנומרון דווקא; הנה כי כן בשימוש ביסודות דומים בעיקרם לאלו של 'ונתנה תוקף' ('כסא מלך', 'מעבר של באי עולם', 'מעבר תחת השבט'), משכיל הפייטן להשתמש כאן גם ב'מעבר'. אולם, כאן המעבר בנומרון בהקשרו הצבאי, בלי להתעלם ממעבר בני הצאן, בעוד שב'ונתנה תוקף' השתמש ב'מעבר כבני מרון' בהקשר של צאן. מסגרת דומה, אך השימושים שונים. יש מקום אפוא להצביע על המודעות הפייטנית הקדומה לשני המשמעים שהוצגו לעיל הנאמרים כאן בביטויים המפורש בשני פיוטים שונים, פיוט פיוט והקשריו המיוחדים. דומה כי שימוש בנומרון בעיצוב 'אוירה' מתאימה עולה גם בקדושה לראש השנה של רבי ינאי:

טוב לכל היכנתה זה יום // תעביר כבנומרון בדין איום
יוצר יחד כל הבריות // וגוזר עליהם כל האותיות.⁶⁰

ינאי הוא, ככל הנראה, מחבר הפיוט 'ונתנה תוקף' שבו הראנו הקשר המתאים לבני מרון דווקא; וזו היא גדולתו של הפייטן הצר את הביטוי ומעצבו לפי צרכיו ומסריו מתוך מודעות לפוטנציאל הלשוני והדרשני הגלום בו. ולפי דרכנו למדנו כי בני מרון, היא מקורו המדויק אשר יהא, אכן פתוח להבנה דרמשמעית הכרוכה בלישה לשונית-דרשנית שכזו.

הקשר למירון

בצד זיקותיו של בני מרון לצוירים שונים שצוינו לעיל והבנות שונות של הביטוי, עשוי להתקיים גם קשר כלשהו בינו לבין היישוב הידוע בתקופת חז"ל במרומי הגליל העליון, 'מירון'. קשר שביסודו נטווה בפרשנותו של ריש לקיש בבבלי ('כמעלות בית מרון'). נדון מעט בקשר זה.

לפנינו אמירה של אמורא ארץ-ישראלית תושב הגליל⁶¹ העשויה להישען על הריאליה, דהיינו, מודעות לדרך הררית באזור מירון. ברקע הספרותי-לשוני נמצא אולי גם תיאור אחר המיוחס למעלה הררי אחר, מפורסם לאין ערוך, 'מעלה בית חורון', שהיה ידוע כצר

59 כפי שציין רבינוביץ, תשמ"ז, עמ' 201.

60 רבינוביץ, תשמ"ז, עמ' 206.

61 לא כאן המקום לתיאור הגאוגרפיה של ריש לקיש, ודומה כי עיקרה נסוב סביב הירדן וטבריה, אך אין זה מונע כמוכח את מודעותו לגליל העליון שאינו רחוק מטבריה.

והתנועה בו מצטיירת ככמעין טור; דומה כי הדיון ההלכתי המתמקד בתנועה כמעלה המפורסם הזה מתייחס בעצם למצב בסיסי של סקירה פרט אחר פרט בו.⁶² אולם גם אם לא ניתן לשלול קשר של השראה ביניהם, בית מרון בעקבות בית חורון. גם אם שיבוץ מילת 'בית' — הנסמך בצירוף בית מרון, אינו ברור די צורכו בהקשר הנידון (בהופעתה הרגילה, מירון מופיעה בספרות חז"ל ללא 'בית', להלן), עדיין אין כל צורך לשנות את בית מרון לבית חורון כדי לראות דווקא בגרסה זו את הביטוי המקורי.⁶³ הגרסה בית מרון מבוססת מאוד,⁶⁴ ולדעתנו, מקוריותה נובעת בראש ובראשונה בהיותה משקפת את משחק המצלול של עיצורי מ"ם, רי"ש ונו"ן שנידון לעיל. אשר לפעולתו הדרשנית של ריש לקיש, כאמור, בדרך כלל 'מירון' ידועה במקורותינו כ'מירון' בלבד ולא כבית מרון,⁶⁵ אך יש מקום אחד שבו היא נזכרת לפחות לפי חלק מן הגרסאות כבית מרון;⁶⁶ ובאופן כללי, שמות יישובים המתחילים ב'בית' הם עניין נפוץ מאוד,⁶⁷ (מעבר למשמעות בסיסית שטח⁶⁸), והרחבת השם הבסיסי של יישוב כתוספת בית איננה בלתי-מתקבלת על הדעת.⁶⁹ והנה בני של בני מרון הפך בדרשה לבית; דמיון כזה, צורם ככל שייראה לפרשן פשוט ומילונאי בהווה, איננו בלתי-סביר בדרשנות לשונית יוצרת,⁷⁰ והוא פועל כדי להדגיש את השטח סביב מירון שבו נמצאות המעלות, זירת הציור ששרטט ריש לקיש.

כאן המקום להזכיר כי מירון נזכרת בהקשר פיוטי ידוע שעשוי אף הוא להתקשר לענייננו. בן יהודה דן במילונו בזיקה לפיוטו של הקליר שבו הזכיר את פעמי מרון.⁷¹

62 מעלה בית חורון: "וכן שני גמלים שהיו עולים כמעלות בית חורון ופגעו זה בזה, אם עלו שניהן — שניהן נופלין, כזה אחר זה — שניהן עולין. הא כיצד? טעונה ושאינה טעונה — תידחה שאינה טעונה מפני טעונה, קרובה ושאינה קרובה — תידחה קרובה מפני שאינה קרובה" (בבלי, סנהדרין לב ע"ב). הדיון מניח בחינה ובדיקה של המצב. אמנם לא כולם ביחד, ולכן זה לא דומה לגמרי, אך צד של דמיון בסיסי קיים.

63 ראו דברי וידר, תשנ"ח, עמ' 442.

64 על האפשרות לגרסת בית חורון ראו ליברמן, תשט"ו-תשמ"ח, עמ' 1022. וראו דקדוקי סופרים לבבלי ראש השנה שם. מקור המעמיד במפורש בית חורון במקום בית מרון בגרסה הרשמית הוא מדרש לקח טוב (פסיקתא זוטרתא) לבראשית כב, יג, מהדורת בעבער, נ ע"א. איחורו של מדרש זה, והעובדה שהוא הביא רק חלק מכלל הדיון במקורות אחרים (בבלי וכיו"ב) מונעים מלראות בו מקור בר סמך לענייננו.

65 ראו את סקירת אזכורי מירון במה שכתבתי: רוזנסון, תשס"ג, עמ' 24-59.

66 ראו: שמות רבה ה א, מהדורת שניאן עמ' 153; שיר השירים רבה ח א, מהדורת דונסקי עמ' קסו. קליין (קליין, תרצ"ט, עמ' 12-19), אימץ את הגרסה 'בית מרון'.

67 קליין, תרצ"ט, עמ' 12-19.

68 דוגמת 'בית הבעל' (תוספתא בבא בתרא כ א), ו'בית השלחין' (משנה, שביעית כ, ב).

69 ראו הדוגמאות שמביא קליין, תרצ"ט, הפותחות בבית.

70 הן בגין דמיון כלשהו כבי"ת וכיו"ד וששתי המילים בנות שלוש אותיות, והן בגין קשר מטונימי אפשרי — בית = משפחה וכנים במקרא, ולכן עשוי להיות חילוף בית-בני.

71 בן-יהודה, ערך 'מרון', עמ' 3319, הערה 2.

וידר⁷² שלל זיקה זו משום שערער על עצם הקשר ליישוב מירון ועל ההיגיון הגלום בביטוי הזה; ועל כך אנו אומרים 'היא הנותנת...'. פיוט קולט את רוח הדברים החשובה לו, ו'פעמים', קרי, צעדים, מתקשר לעלייה לרגל.⁷³ אמנם בבחינה עובדתית-ריאלית פשטנית הביטוי פעמי מרון עשוי להישמע מוזר במקצת, שכן לכאורה, איזו עלייה לרגל הייתה במירון? אולם שפת השירה איננה מחויבת בדיוקנות מוחלטת, ואין זה מן הנמנע שלצורך המטרה הכוללת של זיכרון המשמרות המקופלת בפיוט דגן עובד רמזים עדינים של מציאות היסטורית כזו או אחרת. הנה, מחד גיסא אין זה מן הנמנע שבאופן כללי, בפיוט על זיכרון משמרות הכהונה יש טעם לרמוז לעלייה הקדומה לירושלים, ומאידך גיסא, אולי בתקופת הפייטן, ניתן כבר לדבר על איזה גרעין של פקידת קברם של רבי שמעון בן יוחאי ובנו במירון.⁷⁴

העמקה בסוגיה זו חורגת מענייננו, אך מהביטוי הפיוטי של הקליר מסתבר, כי יש מי שחושב על מירון בהקשר של תנועה ('פעמי' צעדים) של בני אדם. וביחס למירון שבמרומי הגליל העליון גם לריאליה עשוי להיות תפקיד, כך שיכול להתקבל הצירוף של תנועה אליה בשביל הררי. זאת ביחס לפיוט, ואין להוציא מכלל אפשרות שלאור הצירוף הזה שביסודו נגזר מן הגיאוגרפיה, ובהתחשב בזיקת המצלול של עיצורי מ"ם, רי"ש ונו"ן — 'הבין' ריש לקיש את הביטוי 'כבני מרון' בהקשר גיאוגרפי בסיסי דומה.

משמע ספרותי-מדרשי ידוע אחר למירון קשור ב'מרי', ואכן, מדרשים על מריים של בני משמר הכהונה יהויריב⁷⁵ הקשור במירון נפוצים בחז"ל ובפיוט, ולכן מתקשר ככל הנראה הכינוי מסרבי מרון.⁷⁶ לכאורה, כאן הקישור של מרי לבני מרון במסכת ראש השנה ובפיוטים איננו סביר, וכי מה טעם להקצין בהצגת כל העוברים לפניו כמשפט יום הדין כמורדים? אך אפשר ויש טעם לדבר על קשר רופף. זאת ברקמת קשר ספרותי בין מרי כלשהו של המלאכים — בני מרום (לעיל), המתקשר לתפיסת יום הדין כיום הדין גם למלאכים הנכללים ב'כל באי עולם' כמובן הרחב. הסוכר בני מרון כקשור למרד⁷⁷ נזכר אפוא בבני מרום העומדים אף הם במשפט שמים.

גם אם קשה להציע ביאור פשוט של בני מרון המקורי על בסיס קשר למירון, השיוך הספרותי של בני מרון למירון איננו משולל הגיון.

72 וידר, תשנ"ח, עמ' 442.

73 ל'פעמים' במקרא זיקה לצעד, מקבילות של 'רגלי' (ישעיהו כו, ו). ההקשר הידוע לעלייה לרגל הוא על-פי תפיסת 'פעמים' כתיאור זמן — מספר הפעמים בשנה (שמות כג, יז; לד, כג; כד; דברי הימים ב, יא).

74 דנתי בכך במקום אחר: רוזנסון, תשס"ג, עמ' 41–54.

75 מן הבחינה המדרשית, מתבקש לקשר לריב עם ה'.

76 ראו הדין בירושלמי הדרוש את שם המשמר — יהויריב, וכינויו מסרבי, לפי רבי ברכיה: "יהויריב, יה הריב עם בניו על שמרו וסרבו בו" (ירושלמי, העניית פ"ד ה"ו סח ע"ד), ו'שמרו' מזכיר את מקומו מירון.

77 זהו הקשר החביב דווקא במירון מקום משמר הכהונה יהויריב.

לסיום, אין זה מיותר להצביע על זיקה בין שימוש בכך לאפיון חכמים בני המקום מירון לביטוי בני מרון. 'בני [מקום]' הוא כינוי נפוץ למדי לתושביו של מקום מסוים. וגם אם הוראתו כמשנה ובתלמודים הייתה שונה, בני מרון מזכיר ביטוי דומה מאוד בצליליו שמשמעותו 'אנשי היישוב מירון'. אפיון אדם ספציפי באמצעות מקומו ידוע היטב בספרות חז"ל, והוא ללא ספק אחת מדרכי האפיון והענקת הזהות הברורות ביותר של החכמים הנזכרים בה.⁷⁸ הוא נעשה בדרך כלל באמצעות מילות יחס מן/מ(דמין/ד בארמית), הנסמך 'אישי', או תואר הייחוס (שם המקום מוטה).⁷⁹ עם זאת, שלא כאפיון השכיח למדי של 'תושבים' רבים באמצעות 'בני', הייחוס למקום באמצעות 'בן' נדירה מאוד.⁸⁰ על רקע זה בולט בן מרון או ביטוי קרוב בצלילו המאפיין מספר חכמים. למשל, ר' אלעזר בר מרום או מרון: "אמר רב' אלעזר בר מרום אומה שהיא משלמת אסטטיונו שלעולם הן הן בעולם הזה והן הן לעולם הבא" (בראשית רבה טו, עמ' 746), וכידוע, מ"ם ונו"ן מתחלפות, ומוסכם כי נקרא כך על שם עירו.⁸¹ ואפשר שגם החכם הנזכר ב"אמר ר' תנחום בר מירון אית כלבין ברומי דידעין למשתדלא..." (בראשית רבה כב, עמ' 210; כאן מתקיים משחק לשון 'מירון' — 'רומי'), נקרא על שם המקום. אם כך הוא, עשוי בני מרון להשפיע על האופן הלשוני של שיוכם של חכמים למקום.

סיכום

במאמר זה הוצעו זיקות לשוניות-ספרותיות המעמידות את הצירוף בני מרון במסגרת פרשנית רחבה. עיקרה מוסב לעצם הצעת מגוון הזיקות והניסיון לאפיין ולנסח את טיב הקשרים — חלקם משיק בדרך כלל לתחום החקירה הספרותית, ובמידת מה גם להעריך את 'עוצמתם', מבלי להתחייב על פרשנות מועדפת. מבחינה זו, איננו חותרים לא לגילוי 'הביטוי המקורי', ולא להוכחת 'פרשנותו הטובה'. מבחינתנו, ניתן לקבל ניסוח דוגמת: "[...] אין זה מן הנמנע שהנוסח המקורי היה המילה הזרה 'כבנומרון' [...] אבל כשהמשנה נתגלגלה בידי המעתיקים שלא הכירו את המקור הזר, נהגו בה חירות וגרסו 'כבני מרון'".

78 כדוגמה אחת מיני רבות נביא חכמים הנזכרים כפרקי אבות: אנטיגונוס איש סוכו (א, ג); יוסי בן יעזור איש צרדה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים (א, ד); נתאי הארכלי (א, ו); רבי חלפתא איש כפר חנניא (ג, ו); רבי אלעזר איש ברתותא (ג, ז); רבי לויטס איש יבנה (ד, ד).

79 שמואל קליין ב'ספר היישוב' (קליין, תרצ"ט), נוהג להביא בערכים השונים שמות של חכמים המכונים על שמות מקומם, ויש לכך דוגמאות רבות מאוד.

80 דוגמה בולטת מאוד היא של רבי יוסטא בר שונם, כלומר בן העיר שונם. בשמונה מקומות בירושלמי הוא מכונה כך ורק כך.

81 לגבי הגרסה בן מרון ראה בהערה במהדורת מירקין, עמ' 56. וכך גרס שמואל קליין בספרו על הגליל (קליין, תש"ו, עמ' 125). וכך גרס ראובן מרגליות בספרו על השמות והכינויים בתלמוד בערך 'מרים' (מרגליות, תש"ך, עמ' כו).

על פי הלשון הארמית המוכנה להם".⁸² אולם איננו חוקרים את 'תולדות השפה', אלא את 'כללי המשחק' כדיבורם של חז"ל וממשיכי דרכם, ולכן נעדיף במקום 'נהגו בה חירות' – 'דרשו'!

המבקש רקע מתודולוגי לגישה הזו יראה את הדוגמה הנידונה כדוגמה פרטית בתפיסה המבינה את השפה' כמערכת סינכרונית פעילה; פקעת קשרים וזיקות מסוגים שונים ובעוצמות שונות המשפיעים זה על זה ומזינים זה את זה, הנתונה במעין שיווי משקל דינאמי, כשדי קשה לדעת 'מהי הביצה ומה התרנגולת'.⁸³

המבקש ניסוח 'מסורתי' יותר, יראה כאן עקרונות מקרה מעניין של גבוליות בין פרשנויות פשוט ודרש; מגוון הקשרים לביאורים ולציורי עומק (בני צאן, גדוד, מלאכים, מעלה ליישוב הררי) היוצר משמעים שונים, נובע מהאופן שבו תפסו את הלשון. אופן זה כרוך, לדעתנו, בחתירה להבין את הביטוי ובה בעת לדרוש אותו. וחשוב שייאמר, הדרשנות מתבטאת לכאורה בניסיון להבין את הביטוי, וזאת באמצעות שאלה פשוטה לכאורה 'מאי כבני מרון?', מבלי שהעוסקים בכך חשו להכריז על דרשנות הממשמת ובה.

אכן, בעולם לשוני שהדרשנות היא מאדניו החשובים, קשה לדבר על 'לשון רגילה' בעלת 'מילון סטטי'; יש יצירתיות מתמדת, ומשמעים הולכים ונוצרים חדשים לבקרים. הם קשורים זה בזה, ובנסיבות אלו הפונקציה התקשורתית של השפה, הכרוכה בפרשנות מדויקת לצורך דיווח, ואילו הפונקציה הריגושתית, שלה הכרוכה ברצון להשפיע על תודעת הנמען לעתים באמצעות זעזוע שיפה לו העמימות, עשויות להגיע לידי מזיגה אחת.

כשמחשבות על תפיסת לשון זו עומדות לנגד עינינו, הן מזמינות לבחון קשר אפשרי בין פירושים שונים של בני מרון. הבנות מדרשיות שונות של מילה, ביטוי או פסוקית עשויות פעמים רבות לעמוד ביחס ניגודי. בניסוח קיצוני, לעתים מבט מעמיק אל פרשנויות מדרשיות משקף תובנה סטרוקטורליסטית של הופכיות. לשון אחר, כל אלו הם גילויים חיצוניים למבנה עומק דר-קוטבי. בני מרון ונומרון משוכצים, כפי שצינו לעיל, כמבנה משולש בעל קצוות ניגודיות, מבנה שכיח מאוד בספרות חז"ל. המהויות העמוקות המסתתרות מאחורי שני הפירושים מנוגדות – 'צאן' לעומת 'גדוד צבאי'. יש ניגוד רב משמעות בין דמות ה' המוצג כרועה לבין הצגתו כמצביא; ומסתבר כי הנגדה זו יאה הן כרי 'לתאר' דיאלקטית את דמות האל והן את מורכבותו של יום הדין. ואפשר שיש בניגודיות זו שבין משמעויות בני מרון מורשת של ניגודיות הטבועה במונח 'מטה' הוא 'השבט', הממלא תפקיד מרכזי בציורים העומדים כאן לדין. שהרי מטה עשוי להתפרש כמטה רועים וגם כמטה שלטון ושררה.⁸⁴ ניגודיות אחרת הטבועה בפירושי בני

82 וינברגר, תשנ"א, עמ' 98.

83 ניסוח זה מושפע עמוקות מתפיסת השפה, שלא נס ליחה, של פרדינן דה סוסיר. ראו: דה סוסיר, תל אביב 2005, עמ' 163–213.

84 דומה כי היפוך תפקידים שכזה במטה חל כסיפור הפותח את ספר שמות (פרקים ג'–ו') על משה הנושא מטה של רועה צאן, והנה מטה זה הופך למקור כוח ועצמה בעמדו מול פרעה. תמר הנוטלת מיהודה

מרון כרוכה כב(בני) מרום של 'ונתנה תוקף' המפנה את המבט מעלה ומנוגד ל(בני) מרון הנושא פירושים "ארציים" מאוד.

הנה כי כן הפעילות המדרשית היצירתית והחופשית מציבה בסופו של דבר פרשנויות המסדרות בסדר הגיוני מסוים במערכת הפירושים.

רשימת ביבליוגרפיה וקיצורים

אלבק, תשי"ב = ח' אלבק, ששה סדרי משנה – סדר מועד, ירושלים תשי"ב.

אליצור, תשס"ד = ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד.

בר כוכבא, תשמ"א = ב' בר כוכבא, מלחמות החשמונאים – ימי יהודה המקבי, ירושלים תשמ"א.

בר כוכבא, B. Bar Kochva, *Judas Maccabaeus; The Jewish Struggle against the Seleucids*, Cambridge 1989.

גולדשמידט, תשכ"ח = ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשכ"ח.

גולדשמידט, תשל"ד = ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים – ראש השנה, ירושלים תשל"ד.

גושן-גוטשטיין, תשנ"ג = א' גושן-גוטשטיין, "הכינוי אב שבשמים בספרות חז"ל", עיוני מקרא ופרשנות ג (תשנ"ג), עמ' 79–103.

דה סוסיר, 2005 = פ' דה סוסיר, קורס בבלשנות כללית, תרגום: א' להב, תל-אביב 2005. הברמן, תשכ"ז–תשכ"ח = א"מ הברמן, "הפיוט כמקור למלים והוראות שנשתכחו", פרקים – ספר השנה של מכון שוקן א (תשכ"ז–תשכ"ח), עמ' 29–34.

היינמן, 1970 = י' היינמן, דרכי האגדה, תל-אביב 1970.

וולפיש, תשס"א = א' וולפיש, שיטת העריכה הספרותית במשנה על-פי מסכת ראש השנה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"א.

וידר, תשנ"ח = נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, כרך א, ירושלים תשנ"ח.

ויטגנשטיין, תשנ"ז = ל' ויטגנשטיין, חקירות פילוסופיות, תרגמה ע' אולמן-מרגליות, ירושלים תשנ"ז.

וינברגר, תשנ"א = י"ל וינברגר, "בעניין בני-מרון-נומרון", מהות ז (תשנ"א), עמ' 97–102.

חזן-רוקם, תשס"ה = ג' חזן-רוקם, "משחק במילים יוניות בחידות עבריות-ארמיות:

את מטהו (יחד עם חותמו ופתיולו, בראשית לח, יח) אינה נוטלת רק מטה רועים של מי שעוסק בצאן (בראשית לח, יב), אלא את הסמלים לכווח ולזהותו. בברכת יהודה יופיע השבט כסמל לשלטון (בראשית מט, י').

מגעים בין תרבותיים במדרשי האגדה?“, מחקרים בתלמוד ובמדרש, עורכים: מ' בראשור, י' לוינסון וב' לפשיץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 159–171.

יהלום, תשס"ג = י' יהלום, "ונתנה תוקף קידוש השם", הארץ, תרבות וספרות, גיליון ראש השנה תשס"ג, (6.11.02).

ליברמן, תשט"ו–תשמ"ח = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניר-יורק תשט"ו–תשמ"ח.

יהלום ולפטר, תשס"ז = י' יהלום וב' לפטר "מי לא יראך מלך – סילוק קלירי אבוד לראש השנה" לאות זיכרון, מחקרים בשירה העברית ובמורשת ישראל, ספר זיכרון לאהרון מירסקי, עורכים: א' חזן וי' יהלום, רמת-גן תשס"ז, עמ' 127–157.

מאק, תשס"ד = ח' מאק, "ייהי כיום הדין בראש השנה ויבואו כיתות מלאכים לפני ה'", הארץ, תרבות וספרות, גיליון ראש השנה תשס"ד (26.9.03).

מילון אבן-שושן = א' אבן-שושן, המלון החדש (המהדורה המשולבת), ירושלים 1998.

מילון אלקלעי = ר' אלקלעי, מלון עברי שלם, רמת-גן 1971.

מילון בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון העברית הישנה והחדשה, תל-אביב 1948–1959.

מילון גור = י' גור, מילון עברי, תל-אביב תשכ"ו.

מילון ההווה = ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, תל-אביב 1987.

מילון כנעני = י' כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, ירושלים–רמת-גן, תש"ך–תשמ"ט.

מילון ספיר = א' אבניאון (עורך ראשי), מילון ספיר, אבן יהודה תשנ"ח.

מרגליות, תש"ך = ר' מרגליות, לחקר השמות והכינויים בתלמוד, ירושלים תש"ך.

פרוכטמן, תש"ן = מ' פרוכטמן, לשונה של ספרות – עיוני סגנון ותחביר בספרות העברית, אבן יהודה תש"ן.

פרנקל, 1991 = י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, א, גבעתיים 1991.

קהתי, תשנ"ח = פ' קהתי, משניות מבוארות, סדר מועד כרך ב, ירושלים תשנ"ח.

קליין, תרצ"ט = ש' קליין, ספר היישוב, ירושלים תרצ"ט.

קליין, תש"ו = ש' קליין, ארץ הגליל: מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד, ירושלים תש"ו.

רבינוביץ, תשמ"ז = צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, ב, ירושלים-תל-אביב תשמ"ז.

רוזנסון, תשס"ג = י' רוזנסון, זיכרון מירון – עיונים בתולדותיה של מירון ובמעמדה הדתי, אלקנה תשס"ג.